

Iwona M. Batyk

DZIEDZICTWO KULTUROWE WARMII

THE CULTURAL HERITAGE OF WARMIA

Streszczenie

Dziedzictwo kulturowe stanowi z jednej strony przedmiot ochrony, z drugiej zaś zawiera potencjał, zwiększający atrakcyjność turystyczną danego regionu. Gwarancję skutecznej ochrony dziedzictwa kulturowego stwarza umiejętne jego włączenie do wielkiej zmiany cywilizacyjnej jakiej jesteśmy świadkami.

Bogactwem Warmii, obok unikatowych walorów środowiska naturalnego i niepowtarzalnych krajobrazów jest różnorodność kulturowa, narodowościowa oraz zróżnicowane dziedzictwo kulturowe. Zróżnicowanie to wynika z burzliwej historii tych Ziemi, zmieniającej się ich przynależności państwowej i różnorodności etnicznej.

W ramach tego opracowania przedstawiono wybrane elementy dziedzictwa kulturowego Warmii, takie jak: zamki krzyżackie, grodziska pruskie, kościoły i kapliczki przydrożne, pałace i dwory oraz kulturę ludową.

Słowa kluczowe: dziedzictwo kulturowe, bogactwo historyczne, walory turystyczne

Summary

First of all the cultural heritage is the object of protection, on the other hand contain potential, which increase the region touristic attractiveness. The guarantee of effective protection of cultural heritage is skilful inclusion of them to great civilization change which is happening.

The wealthness of Warmia, except for the unique values of natural environment and scenery is the cultural and national variety as well as diverse of cultural heritage. Differentiation is the result of stormy history of this area, changing their state membership and ethnic variety.

This study is to present the chosen elements of the cultural heritage of Warmia for example: Teutonic Knight Castles, Prussian grodziska, churches and wayside shrines, palaces and manors and folk culture.

Key words: *cultural heritage, historical wealth, touristic values*

WPROWADZENIE

Pojęcie dziedzictwa kulturowego trudne jest do jednoznacznego zdefiniowania i zależy od tego jak pojmujemy się kulturę. W szerokim rozumieniu przez pojęcie dziedzictwa rozumie się wytwory materialne i duchowe oraz wzory zachowań.

Dziedzictwo kulturowe według definicji UNESCO obejmuje: pomniki, budynki oraz obiekty posiadające historyczną, estetyczną, archeologiczną, naukową, etnologiczną lub antropologiczną wartość.

Dziedzictwo kulturowe jest częścią składową walorów turystycznych danego obszaru. Przez walory turystyczne rozumie się „zespół elementów środowiska naturalnego oraz elementów poza przyrodniczych, które – wspólnie lub każde z osobna, są przedmiotem zainteresowań turysty” [Warszyńska, Jackowski 1979]. Dziedzictwo kulturowe jest bogactwem wieloaspektowym, jest kapitałem mieszkańców, a więc produktem rynkowym [Kaczmarek i in. 2002].

Kultura staje się we współczesnej turystyce jednym z podstawowych czynników kształtujących jakość produktu turystycznego. Na kulturę składają się elementy niematerialne i materialne. Niematerialne elementy kultury uformowane i przekształcające się w procesie historycznym, to m.in. wierzenia, obrzędy, obyczaje, stroje, tańce i śpiewy, sposoby i rodzaje jedzenia, języki i dialekty oraz wszystko to, co określić możemy mianem poziomu cywilizacji. Stanowią one tzw. tradycję historyczną, która jest źródłem kultury w ujęciu materialnym [Gołembski 2005].

Celem artykułu jest prezentacja wybranych elementów dziedzictwa kulturowego Warmii, takich jak: zamki krzyżackie, grodziska pruskie, kościoły i kapliczki przydrożne, pałace i dwory oraz kulturę ludową.

PODŁOŻE HISTORYCZNE

Warmia, obok zasobnego dziedzictwa materialnego, charakteryzuje się różnorodnością folkloru, kultury i tradycji. Różnorodność kulturowa jest efektem przenikania zasobów kulturowych Warmii przez odmienne elementy kulturowe przyniesione na ten teren przez osadników, przybyłych po II wojnie światowej.

Warmia, w przeciwieństwie do sąsiednich Mazur, jest krainą historyczną, z bogatą przeszłością i tradycjami. Jako część państwa polskiego od roku 1466 do roku 1772 zachowywała swą autonomię polityczną z biskupem warmińskim jako jej księciem. Po I rozbiorze Polski w 1772 roku biskupi Warmii utracili władzę kościelną i świecką, a Warmia przestała być autonomią. Pomimo tego jej mieszkańcy, zarówno Niemcy, jak i Polacy jeszcze przez wiele lat czuli przywiązanie do dawnych związków Warmii z Polską, a jej mieszkańcy silnie odczuwali swą niezależność i odrębność. Sytuacja ta nie uległa zmianom i po

zaborach. Warmia, choć utraciła niezależność polityczną, pozostała odrębną w świadomości Warmiaków. Wynikało to przede wszystkim z różnic wyznaniowych, ponieważ Warmia było ostoją katolicyzmu wśród protestanckiej ludności Prus. Dzięki temu, zachowało się na niej więcej spuścizny regionalnej związanej z tradycjami polskimi. W wyniku plebiscytu przeprowadzonego po I wojnie światowej, Warmia pozostała w granicach Niemiec. Do Polski powróciła dopiero w 1945 roku [Achremczyk 1997].

Obecnie, ten historyczny region jest często mylony z Mazurami i to nie tylko przez przybywających tu licznie turystów, ale, co bardziej przykre, przez samych jej mieszkańców. Przeprowadzony w 1999 roku podział administracyjny spowodował, że na tle obecnych granic gmin i powiatów, rysunek historycznej granicy Warmii z roku 1374 jest mało czytelny. Ogólnie granice Warmii mogą wykreślić linie łączące Olsztyn, Reszel i Frombork. Właściwe terytorium Warmii można rozpoznać po przydrożnych kapliczkach i wysokich krzyżach, zamkach biskupich i kapitulnych, czy też pełnych atmosfery z przeszłości zespołach pielgrzymkowych.

PRZYKŁADY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO WARMII

Pomimo systematycznej degradacji krajobrazu kulturowego, jaka miała miejsce w ciągu ostatnich 50. lat, na Warmii zachowały się liczne przykłady zarówno dawnego budownictwa świeckiego i sakralnego, jak i dziewicze, nieskażone przemysłem lasy i jeziora z wieloma wspaniałymi pomnikami przyrody. Niektóre z nich, jak słynny „Dąb Napoleona” na dawnym grodzisku-cmentarzu ewangelickim w Barkwedzie mają swoje prawdziwe i legendarne dzieje. Aby zachować krajobrazy: przyrodniczy i kulturowy Warmii, które stanowią niewątpliwie ważne dziedzictwo, godne przekazania przyszłym pokoleniom, tworzone są liczne programy ratownicze obiektów zabytkowych, np. warmińskich kapliczek czy rezerwatów przyrody.

Bogata przeszłość historyczna i religijna Warmii, pozostawiła po sobie wiele interesujących pomników kultury: zamki krzyżackie z XIV–XV wieku, grodziska pruskie, fragmenty murów obronnych, cmentarze rzymsko-katolickie i ewangelickie, kościoły gotyckie, barokowe i neogotyckie, kapliczki przydrożne, dworki i pałace i wiele innych. Zagospodarowanie turystyczne w planowaniu przestrzennym musi uwzględnić ochronę dziedzictwa kulturowego i historycznego, zagospodarowanie szlaków kulturowych (w tym religijnych) i okazjonalnych [Napierała i in. 2009].

ZAMKI KRZYŻACKIE

Bogactwem historycznym i architektonicznym Warmii są potężne zamki gotyckie, otoczone pierścieniem murów obronnych wraz z bramami i basztami. Przykłady takich zamków i murów znajdują się w niektórych warmińskich miastach.

Do naszych czasów zachowały się jedynie dwa zamki biskupie w: Lidzbarku Warmińskim i Reszlu. Zamek w Lidzbarku Warmińskim, zwany również „Wawelem północy”, usytuowany między rzekami: Łyną i Symsarną, jako jedyny w Polsce przetrwał w nienaruszonym stanie i jest niezwykle cennym zabytkiem średniowiecznej architektury gotyckiej. Górujący nad miastem zamek w Reszlu wraz z całym zachowanym układem urbanistycznym, kościołem parafialnym, kościołem pojezuickim, ratuszem, spichlerzami, kamieniczkami, fragmentami murów obronnych oraz mostem gotyckim stanowi najpiękniejszą ilustrację pierwotnego, miejskiego krajobrazu na Warmii, nie zniszczonego przez II wojnę światową.

Z zamków kapituły warmińskiej w bardzo dobrym stanie zachował się zamek administratorów dóbr kapitulnych w Olsztynie. Drugi zamek tego typu znajduje się w Pieniężnie, ale niestety jest w ruinie.

Fromborski zespół sakralno-obronny stanowi jedyny, wspólny, budowlany wysiłek biskupa i kapituły, jaki służył przez wieki obu podmiotom władzy terytorialnej. Fromborska bazylika archikatedralna pełni wielorakie funkcje, jest domem modlitwy, akustyczną salą koncertową oraz nekropolią skrywającą prochy ordynariuszy, kanoników warmińskich, wśród których odnaleziono szczątki Mikołaja Kopernika.

GRODZISKA PRUSKIE

O dawnych pogańskich plemionach pruskich zamieszkujących Warmię świadczą nazwy jezior, rzek i wsi oraz bogate znaleziska archeologiczne. Na całym terenie zamieszkanym niegdyś przez pruskie plemiona rozsiane są dawne grodziska, wały i strażnice obronne. W grodziskach rzadko toczyło się codzienne życie, stanowiły one jedynie placówki wojskowe ze stałym garnizonem wojów oraz punkty schronienia dla okolicznych mieszkańców w razie najazdu wroga. Wiele z nich zachowało dawny układ wałów (np. grodzisko we wsi Cerkiewnik, Kabikiejny, Workiejmy), mają najczęściej kształt owalny, o stromych stokach, spłaszczonym wierzchołku i obecnie pełnią rolę punktów widokowych. W ich sąsiedztwie można spotkać inne umocnienia obronne: fosy i wały (np. grodzisko ulokowane w zakolu „starej” Łyny we wsi Barkweda, grodzisko we wsi Podągi, Rotajny, Strużyna, Swobodna, Wojdyty), które występują również na całym terenie Warmii. Zachowało się również wiele umocnień pruskich budowanych w strategicznych punktach regionu – węzłach kolejowych czy mostach.

KOŚCIOŁY I MIEJSCA RELIGIJNE WARMII

Krajobrazem dziedzictwa kulturowego Warmii są kościoły wzniesione z czerwonej cegły, na fundamentach z głazów, wtopione w morenowe wzgórza.

Kościóły warmińskie świadczą również o tożsamości regionu, o katolicyzmie, jako symbolu historycznej, religijnej i duchowej odrębności tego terenu i ludzi. Pierwsze kościoły na Warmii wznoszono w stylu gotyckim, gdzie bryła kościoła była niezbyt wielka, wewnątrz bez podziałów, a ściana prezbiterialna zawsze zwrócona na wschód. Nie budowano kościołów od razu z wieżami lecz przystawiano je później. Wiele wiejskich kościołów, np. w Nowym Kawkowie, do dziś posiada wieżę drewnianą. Ale są kościoły, które przytłaczają ogromem rozwiązań architektonicznych, np. katedra we Fromborku, czy kolegiata w Dobrym Mieście. Począwszy od XIV w. zaczęły powstawać duże kościoły, które do dnia dzisiejszego można zobaczyć w Jezioranach, Reszlu, Barczewie, Lidzbarku, Braniewie, Olsztynie, Dobrym Mieście. Jedyna na Warmii świątynia typu bazylikowego, będąca perłą architektury gotyckiej powstała w Ornećcu.

Niezwykle cennym elementem dziedzictwa kulturowego na Warmii są sanktuaria i zespoły klasztorne, usytuowane na uboczu, przeważnie w dolinach rzeczek warmińskich, posiadające odmienny nastrój i urodę, gwarantujące nie tylko przeżycia estetyczne, lecz przede wszystkim religijne. Znajdują się one w: Stoczku, Świętej Lipce, Krośnie, Chwałęcinie, Glotowie, Międzyzlesiu i Pilniku.

Kalwaria Warmińska w Glotowie, wybudowana w latach 1878–1894 usytuowana jest w malowniczym wąwozie i należy do najciekawszych w Polsce. Zachwyca nie tylko położeniem, ale również artyzmem zabytków. W czternastu neoromańskich i neogotyckich kaplicach z kamienia i cegły znajdują się artystyczne rzeźby ukazujące mękę Chrystusa. Kalwaria Warmińska w Glotowie wiernie naśladuje jerozolimską Drogę Krzyżową.

Innym religijnie ważnym miejscem jest Gietrzwałd, w którym w roku 1877 miały miejsce objawienia Maryjne. Obecnie Gietrzwałd jest najważniejszym w archidiecezji sanktuarium, gdzie bazylika, kapliczka objawień, cudowne źródło, droga krzyżowa, a przy tym przydrożne kapliczki i krzyże tworzą niepowtarzalną scenę tego niezwykłego miejsca.

KAPLICZKI PRZYDROŻNE

Charakterystycznym elementem krajobrazu warmińskiego, elementem będącym widocznym „znakiem rozpoznawczym” i symbolizującym granice Warmii, są przydrożne kapliczki i krzyże. Niegdyś budowano je głównie z inicjatywy świeckiej, mogła być to inicjatywa gospodarza lub całej wsi. Kapliczki i krzyże powstawały jako wota dziękczynne, pokutne, bądź intencyjne. Niektóre z nich stawiano w miejscach, gdzie nie było kościołów i umieszczano w nich dzwon, który nie tylko zwoływał ludność na nabożeństwa, czy informował o śmierci kogoś z mieszkańców wsi, ale też alarmował o pożarach i innych, ważnych dla mieszkańców wydarzeniach. Z uwagi na swoją architekturę stanowią niewątpliwie dzieła sztuki, a ludność wiejska nadal otacza je wielkim sza-

cunkiem i opieką. Według szacunkowych danych w regionie znajduje się ok. 1600 przydrożnych kapliczek i krzyży. Najstarszymi, zachowanymi po dziś dzień są kapliczki w: Dobrągu z 1601 roku i Barczewie z 1607 roku. Jednak większość z nich pochodzi z przełomu XIX i XX wieku, choć nie brak kapliczek barokowych i neoklasycystycznych. Wiele z istniejących kapliczek wpisanych jest na listę zabytków i stanowią wspólne dziedzictwo kulturowe wszystkich mieszkańców Warmii. W ramach programu „Ratujmy warmińskie kapliczki” powstał pomysł, mający na celu, obok zapewnienia pracy dla miejscowej ludności przy renowacji kapliczek, obudzenie wśród Warmiaków przywiązania do miniaturowych obiektów sakralnych. Opieka nad kapliczkami dowodzi szacunku mieszkańców dla historii Warmii oraz wzrastającej świadomości i wrażliwości na dziedzictwo kulturowe.

ZABYTKI TECHNIKI I PRZEMYSŁU

Dowodem pomysłowości i inwencji twórczej warmińskich przodków są zabytki techniki, takie jak: budowle przemysłowe, narzędzia rolnicze, czy dawne sprzęty domowe. Najważniejszym obiektem na Warmii, skupiającym zabytki techniki jest skansen w Olsztynku, w którym znajdują się zebrane, w celu udostępniania turystom, piękne chałupy wiejskie, wiatraki, maszyny rolnicze, bogata kolekcja artykułów gospodarstwa domowego, sztuki ludowej i ubiorów. Zabytkowe młyny można spotkać w: Klimkowie, Kajnach, Pajtunach i Rusi, wiatraki w: Bęsi (najpiękniejszy warmiński wiatrak) czy Silicach, a elektrownię wodną w Brąswaldzie. Unikalny akwedukt – piętrowe skrzyżowanie dwóch kanałów wodnych: Klebarskiego i Elżbiety znajduje się w Silicach.

WARMIŃSKIE WSIE

Na Warmii osady wiejskie zakładano wcześniej niż miasta i miały one charakter zwarty. Do XIX w. na Warmii dominowała architektura drewniana, zaś później powstawały domy parterowe, czasami z użytkowym poddaszem, zbudowane z czerwonej cegły, czasami na podmurówce kamiennej. Charakterystyczne ustawienie zagrody wiejskiej obejmuje budynek mieszkalny ustawiony równolegle do drogi, z boku wejście na podwórko w kształcie prostokąta, zamknięte przez budynki gospodarcze. Cechą charakterystyczną było oddzielenie budynków mieszkalnych od gospodarczych. Wszystkie zagrody posiadały również dwa ogródki – warzywny z tyłu budynku mieszkalnego i kwiatowy od frontu. Zamiast drewnianych płotów często sadzone były żywopłoty, przedogródki kwiatowe oraz stare drzewa nieowocowe: lipy, dęby i klony jako tzw. opiekunowie domu. Warmińska wieś była uboga, ale czysta i piękna w swej prostocie.

Najczęściej spotykanym typem miejscowości jest krótka i zwarta ulicówka, która w naturalnym krajobrazie Warmii związana była zwykle z lokalizacją wzdłuż istniejącego cieką wodnego, w dolinach i wąwozach. Występuje też rodzaj miejscowości, który obecnie wygląda jak „łańcuszek”, oparty na przekształceniach dawnej niwy siedliskowej o kształcie zbliżonym do prostokąta. Mniej popularne były wsie o kształcie owalnicowym. Dostyć często na tych terenach powstawały osady samotnicze – tzw. zagrody warmińskie.

Cechę charakterystyczną krajobrazu wsi warmińskiej są obiekty sakralne: kościoły, kaplice, cmentarze, kapliczki i krzyże przydrożne. Bardzo często obiekty sakralne są otoczone starym cmentarzem z wiekowymi drzewami. Istniejące obiekty użytkowe, takie jak: szkoły, sklepy, karczmy, młyny, kuźnie, stanowią przykłady obiektów indywidualnych o ciekawej architekturze. Istotne jest zachowanie w każdej miejscowości przestrzeni niezabudowanej, często związanej z przepływającym cieką wodnym i terenami podmokłymi.

Obecnie większość z tych niewielu zachowanych warmińskich chat jest bardzo zadbaną i wyremontowaną, z zachowaniem zasad dawnej sztuki budowlanej. Ich widok stanowi niezwykle przeżycie natury estetycznej i poznawczej.

PAŁACE I DWORY

Ważnym elementem dziedzictwa kulturowego ziemi warmińskiej są dawne pałace i dworki. Niestety zarówno burze dziejowe, jak i rabunkowa eksploatacja, sprawiły, iż większość z nich znajduje się obecnie w stanie niemal zupełnej ruiny. Na szczęście w ostatnich latach, dzięki determinacji prywatnych właścicieli i ogromnym nakładom finansowym, część dworków i pałacyków, np. dawna rezydencja biskupów warmińskich w Smolajnach, dworek w Tejstymach, czy w Wójtówku zostało odrestaurowanych i ponownie staje się przepięknym i dumnym świadectwem bogatej historii Warmii.

KULTURA LUDOWA

Na kulturę ludową Warmii patrzymy dzisiaj przez pryzmat historii, ponieważ jest ona w większości kulturą „martwą”. Dawnych Warmiaków pozostało już niewielu, a większość mieszkańców regionu to ludność napływowa. Jednakże są pewne elementy kultury ludowej, zwłaszcza te dotyczące obrzędowości, które zachowane są do tej pory. Wśród nich jest tradycja kolędy, skupiająca się na Warmii wokół świąt Bożego Narodzenia. We wsi Ruś przetrwało chodzenie z Szemlem przed Wigilią. Chodzono, kolędowano z Kozą w czasie świąt i Nowego Roku oraz przemarsz z gwiazdą w święto Trzech Króli. Do tradycyjnych warmińskich zwyczajów powraca się coraz chętniej, tworząc z nich edukacyjne regionalne widowisko.

Częścią kultury ludowej jest sztuka użytkowa. Spuścizną kulturową Warmii są najprzeróżniejsze dobra powstałe w wyniku pracy ludzkiej (hafty, rzeźby, drewniane świątki i skrzynie). Rzeźbiarstwo na Warmii było jedną z form manifestowania swej pobożności wśród mieszkańców regionu. Figury świętych patronów stały się wyrazem szczerzej, płynącej z głębi serca religijności ludowych twórców. Z warmińską rzeźbą ludową wiąże się wiele historii na trwałe wpisanych w lokalną tradycję katolicką, jak chociażby ta o wyrzeźbionej przez skażaćca figurze Matki Boskiej umieszczonej w podzięce za ułaskawienie na gałęziach przydrożnej lipy. W miejscu, gdzie niegdyś rosła owa lipa wznosi się dziś jedno z najpiękniejszych barokowych sanktuariów w Europie – Święta Lipka.

Z głębokich pokładów kulturowych Warmii należy wydobyć, pielęgnować i propagować możliwie najwięcej zasobów kultury miejscowej. Przed obecnym i przyszłymi pokoleniami jawi się niezwykle ważna do spełnienia rola, polegająca na prezentacji dziedzictwa kulturowego.

Ochrona dziedzictwa kulturowego ma również znaczenie ekonomiczne. Obszary wiejskie, cenne pod względem historycznym i zabytkowym, traktowane są jako szczególna wartość, godna zachowania i pielęgnacji. Zachowanie tożsamości terenów wiejskich, poprzez ochronę zabytków i tradycyjnych form zagospodarowania wsi i obszarów wiejskich, przyczyni się do rozwoju turystyki wiejskiej stanowiącej alternatywne źródło działania. Promocja regionu wymaga wykreowania nowych produktów turystycznych, na podstawie walorów obiektów zabytkowych i historycznych na wsi [Grabski 2003].

PODSUMOWANIE

Troska o warmińskie dziedzictwo kulturowe ma ogromne znaczenie w kultywowaniu i rozszerzaniu się świadomości regionalnej dzisiejszych mieszkańców regionu. Rodzi się pytanie – jak kształtować taką społeczność, aby pielęgnowała i rozwijała spuściznę kulturową. W erze globalizacji jest to szczególnie trudne, jednak chodzi o to, aby lokalnym społecznościom dać szansę poczucia własnej wartości kulturowej, ułatwić im szukanie wzorców we własnej kulturze, nakłonić do podtrzymywania tradycji [Wojciechowska 2003].

Warmia nieustannie poszukuje własnego, rodzimego produktu turystycznego. Istota oferty składanej turystom powinna nawiązywać do tradycji, walorów danego regionu, do tego, co jest jego specyfiką. Dotykamy tutaj kwestii regionalizmu, gdyż właśnie odrębność kulturowa danego regionu niejednokrotnie stanowi o jego atrakcyjności i może być podstawą tworzenia produktu turystycznego [Gołembski 2005].

Ważnym źródłem regionalizmu jest samo życie, potrzeby ludzi zainteresowanych kultywowaniem i tworzeniem różnych form społecznych. Zrozumiałe, że jedne tradycje giną, a w ich miejsce pojawiają się inne. Życie rodzinne, religijne, towarzyskie, zawodowe obrasta tradycjami, o ile nie uniknie się skrajnego

materializmu i indywidualizmu. Doświadczenia dziadków i rodziców są przejmowane przez młodych, młodzi jednak, szukając własnych dróg życiowych, muszą sięgać do bogatego dziedzictwa kulturowego regionu [Achremczyk 2002].

BIBLIOGRAFIA

- Achremczyk S. *Historia Warmii i Mazur*. OBN im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Olsztyn 1997, s. 234–250.
- Achremczyk s. *Dziedzictwo kulturowe warmii i mazur*. [w:] *życie codzienne na dawnych ziemiach pruskich*. Obn im. Wojciecha kętrzyńskiego, olsztyn 2002, s. 24.
- Gołembski G. *Kompendium wiedzy o turystyce*. PWN. Warszawa 2005, s. 338–340.
- Grabski J. *Turystyka jako element rozwoju nowych funkcji na wsi* [w:] *Turystyka rekreacyjna oraz turystyka specjalistyczna*. pod red. Burzyński M. Biuro Ekspertyz Finansowych, Marketingu i Consultingu Uniconsult s.c., Warszawa 2003, s.78.
- Kaczmarek J., Stasiak A., Włodarczyk B. *Produkt turystyczny albo jak organizować poznawanie świata?* Wydawnictwo UŁ, Łódź 2002.
- Napierała M., Muszkieta R., Batyk I., Żukow W. *Zagospodarowanie przestrzenne terenów rekreacyjnych* [w:] *Wybrane zagadnienia z podstaw rekreacji i turystyki*. Ośrodek Rekreacji, Sportu i Edukacji w Poznaniu, Bydgoszcz 2009, s. 87.
- Warszyńska J, Jackowski A., *Podstawy geografii turystyki*. PWN. Warszawa 1979, s. 155.
- Wojciechowska J. *Dziedzictwo kulturowe regionów jako element produktu turystycznego* [w:] *Turystyka rekreacyjna oraz turystyka specjalistyczna*. pod red. Burzyński M. Biuro Ekspertyz Finansowych, Marketingu i Consultingu Uniconsult s.c., Warszawa 2003, s. 159.
<http://www.powiat-olsztynski.pl/t2/index.php?page=zab> [dostęp: 21 grudnia 2009].

Dr inż. Iwona Michalina Batyk
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Wydział Nauki o Żywności
Katedra Towaroznawstwa i Badań Żywności
Pl. Cieszyński 1, 10-726 Olsztyn
tel. 89 524-52-09
e-mail: iwona.batyk@uwm.edu.pl

Recenzent: *Prof. dr hab. Władysława Stola*